samenwerking met Nederlandse uitgevers. Bovendien kon men boeken van huis laten komen en er, zoals Grolle, een schrijftafel inrichten.[41] De 'cellen' bestonden uit opgetrokken houten scheidingswanden, waarvan de ingang door een gordijn werd afgesloten. Het gaf de gijzelaars de vrijheid om bij elkaar in en uit te lopen. Al spoedig werden er 'kongsi's gevormd van vijf of zes kameraden die elkaar het leven in het kamp zo aangenaam probeerden mogelijk te maken. De Chinese term was via Indië in Nederland beland. Grolle en Kraemer maakten deel uit van dezelfde 'kongsi'.[42] Het op gesprekken met Grolle gebaseerde *Trouw*-artikel uit 1963 benadrukte achteraf hoe belangrijk dit contact is geweest. Zij hoopten beiden op een van God te geven taak voor na de oorlog:

> Opnieuw een belangrijke ontmoeting omdat wij veel gelegenheid hadden om met elkaar te praten. Kraemer is geen zachtzinnig figuur. Die man kauwt spijkers krom en hij pakte mij goed bij de kraag. 'Jij denkt dat jij de enige bent die dominee kan zijn van de Nicolaikerk. Vergeet het maar. Dat kunnen gemakkelijk twintig anderen. Jij alleen kunt het werk voor Israël doen' zei hij daar in de uitzichtloze narigheid van het kamp.[43]

Zo kon het gebeuren dat achter het prikkeldraad de tekst van het boekje *De boodschap van Kohlbrugge nú!*[44] tot stand kwam. Geschreven op verzoek van Kraemer om jonge predikanten en theologie-studenten te tonen welk belang Kohlbrugge (inclusief diens waardering voor het Oude Testament) had in oorlogstijd. We zien dat Grolle en Kraemer in het gijzelaarskamp, weliswaar uitgeschakeld voor het werk in de Raad, met vertrouwen vooruitblikten naar de toekomst. De kerk had een boodschap voor de wereld, én voor het joodse volk. Nazisme vertegenwoordigde een extreme seculariserende cultuur. Daartegen diende het blijvende belang van het Oude Testament benadrukt te worden, en bij het brengen van die boodschap hadden joden en christenen een gezamenlijke opdracht. Apocalyptische weeën (deportaties, dood Rottenberg) konden de voorbode blijken te zijn van de verlossing. Vanuit het gedachtegoed van de Maranathabeweging en Elim was dat allerminst een vreemde veronderstelling.

Afzondering van gezin en gemeente belastten Grolle het zwaarst. Hij mocht post ontvangen, maar een als strafmaatregel bedoelde 'Sperre' zorgde geregeld voor vertragingen.[45] Tegelijkertijd was hij in zijn element. Troost uit de Bijbel was zijn lotgenoten welkom en er werden clandestiene diensten gehouden. Met zo'n veertig predikanten op driehonderd protestantse gijzelaars was er theologisch kader genoeg. Via hoge bestuursambtenaren die hier vastzaten had de vrijzinnigheid echter een grote inbreng.[46] De gemiddelde

[41] J.H. Grolle, 'In het Gijzelaarskamp II. Gevangen voor de varkens van de Kütte', in: *Hervormd Utrecht*, 19 oktober 1945 (HUA).

[42] J.H. Grolle, 'In het Gijzelaarskamp III. Promotie en feest in een semi-naar verblijf', in: *Hervormd Utrecht*, 26 oktober 1945 (HUA).

[43] 'Van zending-onder-de-Joden tot ontmoeting met Israël', in: *Trouw* 7 januari 1963.

[44] J.H. Grolle, *De boodschap van Kohlbrugge nu!* Geschreven in 1943, uitgegeven in 1946.

[45] J.H. Grolle, 'In het Gijzelaarskamp II. Gevangen voor de varkens van de Kütte', in: *Hervormd Utrecht*, 19 oktober 1945 (HUA).

[46] Cf. Herman Langeveld, *De man die in de put sprong. Willem Schermerhorn 1894-1977*, Amsterdam 2014, 147-172.